

ATEBETÜ'L-HAKAYIK'TAKİ SATIR ALTI FARŞÇA ÇEVİRİLER*

Persian Translation under the below in the Atebetu'l-Hakayik

Rıdvan ÖZTÜRK**

Dil Araştırmaları, Güz 2016/19: 25-35

Öz: Yazı dillerinde tarihi derinlik arttıkça söz varlığındaki değişimlere paralel olarak anlaşılabilirlik derecesinde de zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu zorlukları gidermek için eserlere bazı müdahaleler yapılmıştır. Bu müdahalelerle eserler, o döneme göre anlaşılır hâle getirilmek istenmiştir. Asıl metinde satır altı açıklamalar yapmak, bu müdahale yöntemlerinden birisidir.

12. yüzyılda telif edildiği tahmin edilen Atebetü'l-Hakayık adlı öğüt ve ahlak kitabında da, böyle bir müdahale görülmektedir. Eserin 15. yüzyılda istinsah edilmiş nüshalarından Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nüshasında sıkça satır altı açıklamalara yer verilmiştir. Bu satır altı açıklamalarda geçen bazı Farsça kelime ve ibareler dikkat çekicidir. Satır altı açıklamalar içerisinde Farsça gramer kurallarına göre çekimlenmiş kısa çeviriler bulunmaktadır: *anga-* “yad kün”, *anun-* “hazır baş”, *kemşür* “mi endazed”, *tıyur* “men mikuned”, *busuglı* “pinhan şude” vb.

Bu çalışmada Atebetü'l-Hakayık'ın zikredilen nüshasındaki, metnin anlaşılması için yazılan ondan fazla satır altı kısa Farsça çeviriler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atebetü'l-Hakayık, art zamanlılık, dil içi aktarım, iki dillilik, Farsça, anlaşılabilirlik, şive karışıklığı.

Abstract: While historical depth of the works that giving the written languages as long as deepen, difficulties occur on the understanding degree by parallel with changes in vocabulary. Some interventions were made to work to resolve this difficulty. Works with these interventions, it is intended to be understood by the term. One of these intervention strategies is under-line description in the original text.

It is seen such an intervention the sermon and morals book Atebetü'l-Hakayık which has been estimated to be copyright in 12th century. There are given under-line explanation frequently in the Topkapı Palace Museum Library copies has been copied from the 15th century of the work. Some Persian words and phrases are striking in this under-line explanation. In he under-line explanation, there are brief translations conjugating by Persian grammar rules: *anga-* “yad kün”, *anun-* “hazır baş”, *kemşür* “mi endazed”, *tıyur* “men mikuned”, *busuglı* “pinhan şude” etc.

In this report will focus on more than ten brief Persians translations in the emtioned in the copy of Atabetü'l-Hakayık.

Keywords: Atebetü'l-Hakayık, diachrony, intralinguistic transfer, bilingualism, Persian, intelligibility, dialect confusion

* Bu yazı, 23-24 Ekim 2015 tarihinde Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde tertip edilmiş olan VI. Uluslararası Türkoloji Kongresinde sunulan bildirinin düzenlenmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Konya/TÜRKİYE. ridvanozturk1961@gmail.com. Gönderim Tarihi: 07.02.2016 / Kabul Tarihi: 18.10.2016

1. Giriş

Yazı dillerinin verdiği eserler, zaman içerisinde dilde meydana gelen değişmelere bağlı olarak hitap ettiği toplum açısından anlaşılabilirlik derecesini değişik oranlarda yitirmektedir. Bu anlaşılabilirlik yitimi eserin muhtevasının toplum nezdinde geçerliliğinin kaybolmasından kaynaklanabilir. Dinde, hayat şartlarında, geçim kaynaklarında, coğrafyada, mekânda vb alanlarda değişiklikler yeni gerekliliklere uygun olmadığından dolayı muhatapları için ihtiyaç olmaktan çıkar. Bundan dolayı bu eserlerin güncelleştirilmesi yoluna gidilmez. Ancak muhteva açısından geçerliliğini yitirmeyen eserler, zaman zaman dil bakımından güncelleştirilmişlerdir.

2.1. Atebetü'l-Hakayık

Karahanlı dönemi (840-1212) eserlerinden olan Atebetü'l-Hakayık da muhteva bakımından geçerliliğini yitirmeyen, kırk beyit ve yüz bir dörtlükten ibaret toplam 484 mısralık bir öğüt ve ahlak kitabıdır. Yükneklî Edib Ahmed bin Mahmud tarafından telif edilen eserin takdim edildiği Muhammed Dad İspehsalar Bey'in Selçuklu hükümdarı Sançar'ın (1086-1157) yeğeni melik Muhammed bin Süleyman (1102-1130) olduğu görüşü daha makbul görülmektedir. Edib Ahmed'in şöhretinin yüzyıllarca sürmüş olduğu, eserinin 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta, ikinci yarısında da İstanbul'da istinsah edilmiş olmasından bellidir (Ercilasun 2004: 333, 335).

Atebetü'l-Hakayık'ın günümüze ulaşan nüshaları, yazıldıkları alfabeler bakımından dikkat çekicidir. Bunlardan ilki Semerkant nüshası olup 1444 yılında Semerkant'ta Uygur harfleri ile istinsah edilmiştir. İkincisi Ayasofya nüshası olup İstanbul'da 1480 yılında Şeyhzade Abdurrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Nüshanın üst satırı Uygur harfli, alt satırı Arap harflidir. Üçüncüsü ise Topkapı Sarayı nüshası olup 2. Mehmed (1451-1481) veya 2. Beyazıt (1481-1512) döneminde İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır. Nüsha Arap harflidir. Baştan, ortadan ve sondan eksik olan Ankara Seyid Ali nüshası da yine Arap harflidir. (Ercilasun 2004: 337).

2.2. Atebetü'l-Hakayık nüshalarındaki satır altı izahlar

Atebetü'l-Hakayık'ın Topkapı Sarayı nüshası, Semerkant ve Ayasofya nüshalarından satır altı izahların çokluğu bakımından ayrılmaktadır. Uygur harfli olan Semerkant nüshasında satır altı izahlar görülmez. Hem Uygur harfli hem de Arap harfli olan Ayasofya nüshasında ise, az da olsa satır altı izahlar bulunmaktadır. Bazen satır altında, bazen satırlar arasında ve bazen de satır üstünde yazmaya müsait yerlerde yirmi kadar izah vardır. Topkapı Sarayı nüshasında ise, yüz elli dokuz yerde satır altı izah girilmiştir.

2.2.1. Çağatay Türkçesi özelliği gösteren satır altı izahlar

Topkapı Sarayı nüshasındaki satır altı izahları kendi içerisinde dört grupta toplamak mümkündür. İstanbul'da muhtemelen 15. yüzyılda istinsah edildiği kabul edilen bu nüshanın satır altı izahlarında Çağatay Türkçesi özellikleri (Eckmann 1988) taşıyan yirmi satır altı izah tespit edilmiştir. Bu izahlar gerek ses bilgisi ve şekil bilgisi gerekse de kelime bilgisi bakımından Anadolu sahasından ayrılmaktadır:

aşındurdukung (ışın-turduğung) “ya’ni burun şadağa kılmaq” 433’
; *ıdim* (*idim*) “*tengri*” 124; *irlür* (*eslür*) “*tökilür*” 199; *qalı* (*halı*)
“*çın ok*” 149, 476; *keğ* (*kit*) “*asru yahşi*” 18, 176; *ğayetde asru*” 334;
“*asru*” 369; *kirtü* (*kirtü*) “*çın*” 368; *qoğı* (*qoğı*) “*astın, aşığa*” 102;
ongı (*ongı*) “*ülüşi*” 198; *tapa* (*taba*) “*öze*” 449; *tenge* (*tinge*) “*teng*”
24; *tözü* (*tözü*) “*heme*” 422, 320; *uğan* (*uğan*) “*tengri*” 451; *ulamı*
(*ulamay*) “*nimerse*” 239; *ulamsız* (*ulamsuz*) “*nime tapmağanga*” 239;
unarça (*unarça*) *tapğanumça*” 4.

2.2.2. Osmanlı Türkçesi özelliği gösteren satır altı izahlar

Topkapı Sarayı nüshasındaki Çağatay Türkçesi özellikleri gösteren satır altı izahların yaklaşık iki misli kadarı (otuz beş yerde), Osmanlı Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özelliklerini yansıtmaktadır:

anın (*anın*) “*anuyçün*” 238, 473; *anga-* (*unga-*) “*vaqıf ol-*” 22; *arqağan*
(*arqağan*) “*ıaleb iden*” 7; *bolup* (*bolup*) “*virüp*” 239; *bözüng* (*bözüng*),
“*biz*” 432; *büt-* (*büt-*) “*inan-*” 147; *bütmez* (*bütmes*) “*oşulmaz*” 140;
çözük (*yüzük*) “*yaramazların*” 478; *elig* (*ilig*) “*el*” 456; *eng* (*ing*)
“*yañaq*” 26; *evrüp* (*evrüp*) “*döndürüp*” 424; *qaytarılmaz* (*qaytarılmas*)
“*dönmez*” 462; *keçürgen* (*kiçürgen*) “*afv idici*” 37; *keđim* (*kidim*)
“*geyim*” 186; *kemiştım* (*kimiştım*) “*şaldım*” 478; *küdezme* (*küdezme*)
“*şaklamak*” 130, 157, 158; *munga* (*munga*) “*ğam ve mübtela olıcaq*”
30; *nelik* (*nelük*) “*niçün*” 453, “*nice*” 453; *nenge* (*nenge*) “*nesneler*”
6; *öçüktürme* (*öçüktürme*) “*kendüñe düşmen etme*” 139; *ötüngil* (*ötün-
gil*) “*arz it-*” 41; *tap uslan* (*azurlap*) “*uzadıp*” 278; *tarıqlık* (*tarıqlık*)
“*ekincilik*” 191; *tonga* (*tonga*) “*heybetlü*” 34; *turup* (*qopup*) “*durup*”
148; *ula* (*ula*) “*müstemi ol*” 81; *uyadıp* (*uyatıp*) “*utanıp*”; 432; *yilgli*
(*yeligli*) “*yellü*” 11; *yirilmez* (*yerilmes*) “*tükenmez*” 128; *yititip* (*yititip*)
“*tiz eylemek*” 22; *yüknüp* (*yüknüp*) “*diz çöküp*” 148.

2.2.3. Her iki Türkçede de ortak olan satır altı izahlar

Her iki Türkçenin de belirleyici özelliklerinden birisini yansıtmayan hem Çağatay Türkçesinde hem de Osmanlı Türkçesinde görülebilen satır altı izahlar yukarıdaki gruplardan daha büyük bir grubu (seksen dört yerde) teşkil ederler. Bu izahların tamamına yakını Arapça veya Farsça kökenli alıntı kelimelerden ibarettir (Devellioğlu 1997). Bu izahların o dönem için ne kadar yerleştiğini tespit etmek son derece zordur. Özellikle satır altı Farsça çevirilerin olduğunu göz önüne alacak olursak, bu izahların muhatabının Türkçe bilenler mi yoksa Farsça bilenler mi olduğu açık değildir.

adaqqa (*adaqqa*) “*ayak*” 455, *adın* (*adın*) “*diger*” 275, “*özge*” 116, 467;
ajun (*ajun*) “*dünya*” 221; *aşğı* (*asığrı*) “*faide*” 287; *budun* (*budun*) “*ha-
layıq*” 421, 123, “*halk*” 257; *burun* (*burun*) “*evvel*” 300; *bustan* (*mey-*

1 İncelememize Atebetü'l-Hakayık ile ilgili yetkin eserlerin başında gelen “ARAT Reşit Rahmeti (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki, Atebetü'l-Hakayık*, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.” (=A) künyeli eseri esas aldık. Bu ve bundan sonra verilecek örneklerde ilk sırada verilen kelimeler, Arat yayınında esas alınanlardır. İkinci sırada parantez içerisinde verilenler ile turnak içerisinde verilenler ise, Topkapı Sarayı (= TS) nüshasındaki şekillerdir. Sondaki numaralar da yine Arat 1992’de verilen mısra numaralarıdır. İncelememiz Arat’ın yayınının tashihi veya tenkidli olmadığı için, esasa müteallik olmayan bazı çevriyazı karakterleri dışında herhangi bir tasarrufta bulunmayıp bu yayının imlasına sadık kaldık.

dan) “bağçe” 342; *cah* (*cah*) “*cah*” 258; *cemad* (*cümat*) “*cümle*” 6; *çığaylık* (*çığaylık*) “*faqr*” 187, *faqir hal*” 303; *edgü* (*edgü*) “*nigüyi*” 375; *erklig* (*erklig*) “*muşallaq*” 256; *huş* (*huş*) “*feh*m” 22; *iğisi* (*iğisi*) “*şahibi*” 19, *şahib*” 313; *igining* (*igining*) “*derd*” 310; *ilnür* (*ilnür*) “*işür*” 456; *inç* (*inç*) “*eman*” 415; *irtegil* (*ir digil*) “*merd*” 321; *isiz* (*esiz*) “*dirig*” 386; *isizlik* (*esizlik*) “*bedi*” 366, 375; *itiglig* (*indinlig*) “*merd, mütedeyyin, pür aql*” 344; *ızası* (*azası*) “*azarı*” 438; *qalı* (*hali*) “*rast*” 226, “*tahkiq*” 132; *qamlur* (*qamlur*) “*eksir*” 196; *ked* (*kit*) “*besi*” 254; *qodılıq* (*huy kılık*) *hurd dil*” 270; *küstaḥ* (*ustaḥ*) “*küstaḥ*” 348; *mizah* (*mizih-dın*) “*latife, bazi*” 95; *opraq* (*ofraq*) “*came*” 330; *orun* (*orun*) “*murad*” 212, *otalap* (*otalap*) “*ilac*” 253; *otun* (*utsız*) “*bi-şerm*” 261; *otun* (*adın*) “*özge*” 108; *oza* (*oza*) “*evvel*” 440; *ökünç* (*ökünç*) “*pişmani*” 302, 116, “*gam ve pişmani*” 244; *örklüg* (*irklig*) “*qavi*” 318; *örüng* (*örüng*) “*aq*” 25; *öte* “*ziyade*” 321; *saqınç* (*saqınç*) “*havf*” 426, “*fıkr*” 296; *sarıngu* (*sırınğu*) “*kefen*” 432; *serip* (*serip*) “*qarar qılıp*” 175; *sılığ* (*sılığ*) “*şirin ü nerm*” 356; *sungaru* (*sirenggü*) “*dur*” 366; *sökünç* (*sökünç*) “*düşnam*” 231; *söküş* (*söküş*) “*düşnam* 242; *suk* (*suk*) “*haris*” 255, 425; *sukluğın* (*sukluğın*) “*harışlık*” 185; *süçüg* (*süçüg*) “*şirin*” 209, 435; *şera* (*şera*) “*bişe*” 152; *taparu* (*tabaru*) “*aşl*” 286; *terkin* (*terkin*) “*zud*” 380; *tetik* (*tetik*) “*dana*” 361” 361; *tetiklikde* (*tetiklikde*) “*danayi*” 55; *teze* (*tize*) “*kaçmaq*” 153; *tözü* (*tözü*) “*cümle*” 236; *tuş* (*tuş*) “*beraber*” 24, 488; *tüzünrek* (*tüzünrek*) “*vezmin?*” 355; *uqup* (*uqup*) “*bilip*” 357; *uquş* (*uquş*) “*tabi'at*” 22; *uquş-suzlar* (*uquşsuzlar*) “*akılsız*” 458; *ula* (*ula*) “*ulaşgıl*” 82; *yağan* (*yağan*) “*fil*” 487; *yalingı* (*yalingı*) “*bürehne*” 330; *yanut* (*yanut*) “*ivaz*” 374, 327; *yete* (*yite*) “*tamam*” 237; *yime* (*yime*) “*baz*” 293; *yul-* (*yul-*) “*halas kıl-*” 160, 152.

2.2.4. Satır altı Farsça dil bilgisi özelliği gösteren izahlar

Topkapı Sarayı nüshasının satır altı izahlarının en farklı olanı, kısa Farsça çeviriler diyebileceğimiz izahlardır. Sayıca çok olmasalar da yapı bakımından bir başka dilin kurallarına göre girilmiş izahlardır. Bunlarda bazen bir kip çekimini, bazen sıfat-fiilli bir şekli, bazen de hâl ekli veya çokluk ekli bir şekli Farsça kurallara göre izah edilmiş olarak görmekteyiz.

anga- “yad kün”

28 *anın medḥı bolsa şeker şehd anga*

yad kün (TS 3)

“28. onun yâdı, dilim için, şeker ve baldır.” (A 83)

anga- “anlamak, bilmek” (A III). *yad kün* “*yad et, hatırla*” : *yad kerd*en “*yad etmek*”>*yad kün* “*yad et*”; Emir çekimi 2. teklik şahıs.

anun- “hazır baş”

209. *süçüg tattıng erse açığka anun*

hazır baş (TS 21)

“209. eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol.” (A 90)

anun- “hazır olmak” (A V). hazır baş “hazır ol, hazırlıklı ol”: hazır buden “hazır olmak”> hazır baş “hazır ol”; Emir çekimi 2. teklik şahıs.

bitildi “nevişte”

315. tar erse king erse **bitildi** ruzung
nevişte (TS 31)

“315.ister dar, ister geniş olsun rızkın yazılmıştır” (A 93)

bitil- “yazılmak” (A XI). nevişte “yazmış, yazılmış, yazgı”: nevisten “yazmak”> nevişte “yazmış, yazılmış”.

borçı “mey-füruş”

409. kim ol **yüzçi** erse kişi yiği ol
borçı (B7, C40)
mey-füruş

“409. kim iki yüzlü ise, o itibar sahibidir.” (A 97)

bor “şerap” (A XII). mey-füruş “mey satan”, saki; meclislerde güzel söz söyleyip mey dağıtan”: mey fūruhten “mey satmak”> mey fūruş “mey satan, saki”. (pir-i mey fūruş “mey sunan pir”).

busuğlı “pinhan şüde”

294. emel arsasında **busuğlı** ecel
pinhan şüde (TS 29)

“294. emelin altında ecel saklıdır.” (A 93)

bus- “pusuya yatmak” (A. XIII). pinhan şüde “gizlenmiş, saklı”: pinhan şüden “gizli olmak”> pinhan şüde “gizlenmiş, saklı, gizli”.

bütür- “puşan”

330. yarağ bulsang oprağ yalınğı **bütür**
puşan (TS 32)

“330. giymeye yarar elbise bulursan, çıplağa giydir. (A 94)

bütür- “tamamlamak, giydirmek” (A XIII). puşan “giydir”: puşanden “giydirmek”> puşan “giydir”. Emir çekimi 2. teklik şahıs. came-bürehne puşan “elbisesizi giydir”.

asrasında (isresinde) “der pes-i emel”

294. emel **asrasında** busuğlı ecel
isresinde (TS 29)
der pes-i (emel) (TS 29)

“294. emelin altında ecel saklıdır.” (A 93)

asra (isre) “alt” (A V). der pes-i (emel) “emelin arkasında”: der pes “arkasında, altında” (der pes~der puşt~der pey).

çalı “rast mi-guyem”331. *küç emgek tegürme kişike çalı***çalı***rast mi-guyem (TS 33)*

“331. başkasına zorluk ve zahmet çektirme.” (A 94)

226. *çalı sözleseng söz bilip sözlegil***çalı***rast (TS 22)*

“226. eğer söz söylersen sözü bilerek söyle” (A 90)

çalı (çalı) “eğer” (A XXXIII). rast mi-guyem “doğru söylüyorum”: rast guften “doğru söylemek”> rast mi-guyem “doğru söylüyorum”. Şimdiki zaman çekimi 1. teklik şahıs.

çalı “küdam”235. *bağullıknı çanı öger til çalı***küdam (TS 23)**

“235. hasisliğı ögen dil hani, nerede?” A 91

çalı “nerede” (A XXXIV). küdam “hangi, hangisi”: küdam-eş amed “(onlardan hangisi geldi.”; küdam ruz miayid “Hangi gün gelirsin vb. küdam “hangi(si)”. Soru sıfatı veya soru zamiri”.

kemşür “mi-endazed”282. *tekebbür tutar erni kemşür çodı***mi-endazed (TS 27)**

“282. kibirli olanı aşağı atar”. (A 92)

kemşür- “atmak” (A XXXV). mi-endazed “atıyor, atar”: endahten “atmak”>mi-endazed” atar, atıyor”. Şimdiki zaman çekimi teklik 3. şahıs. der pesti mi-endazed “aşağı atar”.

çodı “der pesti”282. *tekebbür tutar erni kemşür çodı***çodı****der pesti**

“282. kibirli olanı aşağı atar”. (A 92)

çodı (bk. çodı) “aşağı” (A XXXIX). der pesti “aşağıda, aşağıya”: der pesti “aşağıda, aşağıya”. Dolaylı tümleş. der pesti mi-endazed “aşağıya atar”.

küdeçgil “nigah-dar”345. *küdeçgil aya dost uluğlar çakın***nigah-dar (TS 34)**

“345. ey dost, büyüklerin hakkını gözet.” (A 94)

küdez- “gözetmek” (A XLI). nigh dar “koru, gözet”: nigha dašten ”(emaneti) korumak, saklamak”> nigha dar “koru, gözet, sakla”, Emir çekimi 2. teklik şahıs.

öçer “mi-mired”

351. *öçer miñnet otı keçer nevbeti*

mi-mired (TS 35)

“351. miñnet âteşi söner, nevbeti geçer.” (A 95)

öç- “sönmek” (A LI). mi-mired “ölür”: murden “ölmek”> mi-mired “ölür”, Şimdiki zaman çekimi 3. teklik şahıs.

örtegil “büsuz, bisuz”

324. *yimişsiz yıgaçnu kesip örtegil*

büsuz (bisuz) (TS 32)

“324. meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.” (A 94)

örte- “yakmak” (A LI). büsuz (bisuz) “yak”: suhten “yakmak”>bisuz “yak”, Emir 2. teklik şahıs.

sanma- “me-şümar”

296. *uzun sanma saķınç öküş kıl 'amel*

me-şümar (TS 29)

“296. düşünceyi uzun etme (daha) çok amel kıl” (A 93)

san(ma)- “düşün(me)mek” (A LIV). me-şümar “sayma-”: şümar kerden (~şümar) “saymak”> me-şümar “sayma”. Olumsuz emir çekimi 2. teklik şahıs.

talusı “nigüterin”

257. *bu buğun talusı aķı er turur*

tolusı (TS 25)

nigüterin (TS 25)

“257. bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır.” A 91

talı “iyi, seçkin” (A LIX). niküterin² “en iyisi”: niku “iyi”>niku-ter “daha iyi”>niku-ter-in “en iyi”. Farsça dereceleme kategorisi.

tıyur “men' mi-küned”

232. *sökünç kelgü yolnu aķılıķ tıyur*

men' mi-küned (TS 23)

“232. sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.” (A 91)

2 Arat, edisyon kritikte kelimeyi “nigüterin” şeklinde vermiş (Arat 1992: 61), ancak sözlük kısmına almamıştır. Sözlük kısmında sadece “nigüyi” (Arat 1992: XLVIII) kelimesi verilmiştir. Kelimenin izahını yaparken, Farsça sözlüklerdeki “niku” (Şükun 1984: 1939) kelimesinin derecelenmiş şekli olarak kabul edip “niküterin” olarak aldı.

ty- “mani olmak, kapatmak” (A LXII). men^f mi-küned “men eder, mani olur”: men^f kerden “men etmek, mani olmak”> men^f mi-küned “men eder”, Şimdiki zaman çekimi 3. teklik şahıs.

ula- “bi-peyvend”

343. *yıxıklığğa tirep kesüklüg ula*

bi-peyvend (TS 34)

“343. eğılene destek ver ve kesileni ekle” (A 94)

ula- “bağlamak, eklemek” (A LXVII). bi-peyvend “bağla, birleştir”: peyvesten “bağla(n)mak”>bi-peyvend “bağla, birleştir”. Emir çekimi 2. teklik şahıs.

uyalar “beraderan”

291. *ata bir ana bir uyalor bu halk*

beraderan (TS 28)

“291. insanlar ana baba bir kardeşirler.” (A 93)

uya “kardeş, hısım” (A LXXI). beraderan “kardeşler”: berader “kardeş”> beraderan “kardeşler”. Farsça çokluk şekli.

yaúuma- “nezdik merev”

379 *isizke yaúuma isiz suhbeti*

nezdik merev (TS 38)

“379. kötüye yaklaşma, kötü sohbeti” (A 71)

yaúu(ma)- “yaklaş(ma)mak” (A LXXII). nezdik me-rev “yakın gitme, yaklaşma”: Olumsuz emir çekimi 2. teklik şahıs.

3. Değerlendirme

Topkapı Sarayı nüshasının İstanbul’da 2. Mehmed (1451-1481) veya 2. Beyazıd (1481-1512) döneminde istinsah edilmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu nüsha, Semerkant ve Ayasofya nüshalarından istifade edilerek istinsah edilmiş olmalıdır. Nüshadaki bazı sözlerin imla ve telaffuz şekilleri ile izahlarda daha çok Osmanlı Türkçesi özellikleri kullanılmıştır. Topkapı Sarayı nüshası imla hususiyetleri ve bazı izahların aynı olması (bk. bilhassa 433) bakımından Ayasofya nüshasına yakın durmaktadır. Fakat Ayasofya nüshasından farklı olan cihetleri de oldukça mühim bir yekûn tutmaktadır (Arat 1992: 31-32).

Topkapı Sarayı nüshasında tespit ettiğimiz yüz elli dokuz satır altı izahtan yirmi tanesi Çağatay Türkçesi özellikleri, otuz beş tanesi de Osmanlı Türkçesi özellikleri göstermektedir. Her iki Türkçede de kullanılabilen seksen dört tane satır altı izah bulunmaktadır. Bunların tamamına yakını Arapça veya Farsçadan alıntı kelimelerdir. Ancak lehçe farkını gösterecek belirgin bir özellik göstermeyen “*ulaşğıl, özge, ayak vb*” Türkçe kelimeler de ortak söz varlığı içerisinde yer almıştır.

Satır altı söz varlığını şöyle değerlendirmek mümkündür:

Satır altı izahları yazan kişi hem Çağatay Türkçesine hem de Osmanlı Türkçesine vakıf durumdadır. Ancak satır altı izahların taraf belirleyici özelliği oran bakımından Osmanlı Türkçesi tarafındadır. Farsça gramatik izahları dâhil etmeden satır altı izahlar üzerinden bir yüzdelik hesabı yapacak olursak, 15. yüzyılda Osmanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin ortak kelime oranını %59 olarak belirleyebiliriz. Nüshada %14,6 oranında Çağatay Türkçesi özelliğini, %26 oranında ise Osmanlı Türkçesi özelliğini yansıtan satır altı izah kullanılmıştır.

Bu oranlar anlaşılabilirlik bağlamında düşünüldüğü zaman şüphesiz daha da yükselecektir. İki Türkçe arasında belirleyici bazı özellikler anlam farklılığı doğurmayan alt ses birimi dairesinde yer alırlar: t~d, -mAs~-mAz, (tökülür, tükenmez) ng~ñ,(tengri~teñri) ş~s, (saldım~şaldım),itmek~kılmağ vb.

Yukarıdaki oranlar satır altı izahların özellikle Osmanlı Türkçesi bilenler için kaydedildiğini göstermektedir. Ancak Atebetü'l-Hakayık döneminin bilinen bazı kelimelerinin aradan ortalama üç yüzyıl geçtikten sonra Çağatay sahası için de anlaşılmaz veya zor anlaşılır bir duruma gelmiş olduğunu, satır altı Çağatay Türkçesi izahlardan anlamaktayız. Bu izahlarda muhatabın Osmanlı Türkçesi konuşanların olmadığı aşikârdır.

Satır altı izahları yazan kişinin iki lehçe arasında gidip geldiğini, karışık lehçeli veya iki lehçeli diyebileceğimiz bir dil olgusuna sahip olduğunu belirleyebiliriz. Aşağıda verilen dizenin satır altı izahlarından ilk üç tanesi Çağatay Türkçesi özelliği gösterirken, dördüncüsü ise Osmanlı Türkçesi özelliği göstermektedir:

239 *tirildi* **ulamsuz** **ulamay** **bolup**
nime tapmaganga **nimerse** **virüp** (TS 23)

Nüshada satır altı izahlar içerisinde asıl dikkat çekici olan husus ise, Farsça küçük çeviriler diyebileceğimiz örneklerdir. Farsça pek çok kelime, izahlarda kullanılmıştır. Bu kelimeleri söz varlığı içerisinde alıntı kelimeler olarak kabul edebiliriz. Zira dillerin söz varlığının bir bölümünü alıntı kelimeler meydana getirir. Ancak bu kelimeler Türkçe gramer kurallarına göre değil de, Farsça gramer kurallarına göre işleniyorsa bu durum alıntı olmaktan çıkar, çeviri olur.

Topkapı Sarayı nüshasında çeviri özelliği gösteren yirmi izah bulunmaktadır. Bu izahların en belirgin yönü tamamına yakının fiil veya fiilimsi olarak kullanılmasıdır:

yad kün “anla, yad et”, *hazır baş* “hazır ol”, *nevişte* “yaz(ıl)mış”, *puşan* “giydir”, *rast mi-guyem* “doğru söylüyorum”, *mi-endazed* “atar”, *nigah dar* “koru, gözet”, *mi-mired* “ölür, söner”, *büsuz* “yak”, *me-şumar* “sayma”, *men' mi-küned* “men eder”, *bi-peyvend* “bağla, birleştir”, *nezdik me-rev* “yakın gitme, yaklaşma”, *mey fûruş* “mey satan, mey sunan”, *pinhan şüde* “gizlenmiş, gizli”; *küdam* “hangisi(dir), nerede(dir)”, *beraderan* “kardeşler(dir).

Bu fiil ve fiilimsilerin dışında bir yerde isim tamlamasının tamlayanı olarak (nikuterin “talası”), iki yerde tümleç olarak kullanılmış izah vardır. Tümleç olarak kullanılan bu izahlar fiillerle birlikte aslında bir cümle mantığı içerisinde satır altı izahlardır:

TS 27 (282) *Tekebbür tutar erni kimşür* **kozi**
 mi-endazed **der pesti**
 atar *aşağı(ya)*

TS 29 (294) *Emel isresinde* **busuğlı** *ecel*
 der pes-i emel **pinhan şüde**
 emelin arkasında *gizlenmiş*

TS 32 (330) *Yarağ bulsang ofrağ yalngnu* **bütür**
 came bürehne **puşan**
 elbisesizi/çıplağı *giydir*

4. Sonuç

Farsça çevirilerin Atebetü'l-Hakayık gibi bir eserde bulunmasının en bariz sebebi şive karışıklığı olmalıdır. Ancak bu şive karışıklığı 12-14. yüzyıllarda Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmiş ediplerin kuruluş devrini yaşayan Oğuz yazı dilini kendi şivelerinin etkileri altına alma çalışmasına benzemez. Zira 15. yüzyıldan itibaren şive etkilemeye yönelik eserler büsbütün ortadan kalktığı gibi, konularının çekiciliği dolayısıyla ilgi görenler de bilerek değiştirilip yeniden katıksız Osmanlıcaya aktarılmıştır (Tekin 1974: 70).

Timurlu devletinin sona erdiği 1500'lü yıllara kadar, Sultan 2. Beyazıt ile Herat hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara arasında yapılan bir yazışma dışında Osmanlı sarayı ile Timurlu merkezleri (Herat ve Semerkant) arasında herhangi bir resmi temas izine rastlanmamaktadır (Andican 2009: 106). Ancak Türkiye ile Türkistan arasında kültürel ilişkilerin kuvvetli olduğunu gösteren birçok örnek bulunmaktadır:

Timur'un Türkistan'da kültürel ve sosyal hayatı daha da canlandırmak için oraya şair, yazar, bilim adamları götürme arzu ve gayreti, daha sonra büyük ölçüde Türkistan'dan Türkiye'ye doğru yön değiştirmiştir (Andican 2009: 124-125; Kurnaz 2012). Orta Asya'dan Osmanlı ülkesine geldiği tespit edilen toplam 88 şairin büyük çoğunluğu (35 şair) 16. yüzyılda yaşamıştır. Bu çağda Osmanlı ülkesinin, kültür ve sanat adamları için bir cazibe merkezi olmayı sürdürdüğü görülmektedir (Kurnaz 2012: 164-165).

Bu kültürel ilişkiler çerçevesinde bazı eserler ile birçok edibin Türkiye'ye geldiğini biliyoruz. Bu gelen eserler arasında Atebetü'l-Hakayık da bulunmaktadır. Eser, İstanbul'da istinsah edilmiştir. Bu istinsah nüshalarına bakarak, müstensihin Türkistan'dan gelmiş olduğunu rahatlıkla söyleyebilmekteyiz. Müstensih hem Uygur ve Arap alfabelerini hem de Çağatay ve Osmanlı Türkçelerini bilmektedir.

Nüşadaki satır altı izahların tek bir kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır. Ana metin yazısı ile tam benzeşme de, ana metnin sıkıştırılarak yazıldığı 469-472. mısralar arasında şairin kendisinden bahsettiği dörtlük ile 485-488. mısralar arasında Edib Ahmed hakkında bilgi verilen dörtlükte kullanılan yazı, satır altı izahların yazı karakterine çok benzemektedir. Muhtemelen ana metnin müstensihi ile satır altı izahları aynı kişi yazmış.

Eserin telif edildiği döneme ait bazı yapıların artık hem Çağatay Türkçesi hem de Osmanlı Türkçesi için unutulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Çağatay Türkçesinde örnekleri tespit edilmemiş olan “*kalı*” edatı (Atay 2014), Karahanlı sahasındaki “*artık, nasıl, eğer*” asıl anlamlarının (Hacieminoğlu 1971: 165-166) dışında “*rast mi-guyem, rast, çınok, tahkik*” diye izah edilmişlerdir. Benzer şekilde satır altı Farsça çeviri yapılan “*anun-*” (*hazır olmak*), “*bor*” (*şarap*), “*talı*” (*iyi, seçkin*) vb. kelimeler Çağatay Türkçesinin söz varlığı içerisinde tespit edilememiştir. Bazıları ise sadece Harezm Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dönemi eseri olan Çağatayca Gülistan Tercümesi’nde (1397-1398) görülmektedir: *kemiş-* “*atmak*”, *küdez-* “*korumak, gözetmek*”, *uya* “*kardeş*” (Ünlü 2013: 609, 679, 1191) vb.

Türkistan Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine birçok eser aktarılması yapıldığı hâlde, Atebetü'l-Hakayık gibi bir ilk dönem eserinin aktarılmaması ilginçtir. Etkisi Nevayi döneminde bile hissedilen Edib Ahmed’in (Arat 1992: 7) eserinin konu bakımından özelliğini yitirmesi de söz konusu değildir. Satır altı izahlar –en azından yukarıda örneklerini verdiğimiz Farsça izahlar- bize Atebetü'l-Hakayık’ın birebir ölçüde Osmanlı Türkçesi bir tarafa, Çağatay Türkçesine de aktarılmasının zorluğunu göstermektedir.

Kaynakça

- ANDICAN Ahat A. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Kitap.
- ARAT Reşit Rahmeti (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki, Atebetü'l-Hakayık*, 2.baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ATAY Ayten (2014) , *Çağatay Türkçesinde Edatlar*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- ATEŞ Ahmet, TARZİ Abdülvehhab (1970). *Farsça Grameri*, (Gözden geçirip yeniden yayınlayan: Ahmet ATEŞ), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- DEVELLİOĞLU Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 14. baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- ECKMANN János (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 1. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (1971). *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KURNAZ Cemal (2012), *Avrasya'da Şair Göçü*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- ŞÜKÜN Ziya (1984). *Farsça-Türkçe Lügat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, c. 3, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- TEKİN Şinasi (1974). “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olga-bolga’ Sorunu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1973-1974*, s. 59-157. Ankara: TDK Yayınları.
- ÜNLÜ Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.